

ԼԻԱՆԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

*ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի
իրանագիտության ամբիոնի դասախոս*

էլ. փոստ՝ lianapetrosyan@ysu.am

DOI: 10.56813/2953-786X-2022.2-165

ՊԱՆԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԻՐԱՆԻ

ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 2005-2013 ԹԹ.¹

Պանթյուրքական² նկրտումները Իրանի պարագայում վերաբերում են հիմնականում այս երկրի՝ ներկայում թյուրքախոս պատմական Ատրպատական երկրամասին, որտեղ էլ ատրպատականցիների շրջանում հիմնականում արտաքին դերակատարների կողմից փորձ է կատարվում խթանել պանթյուրքական նկրտումները՝ որպես վերջնական նպատակ ունենալով Իրանից այս հինավուրց երկրամասի անջատումը: Ատրպատականցիները պատմականորեն համարվում են Իրանի ամենամեծ, բազմամարդ ու ակտիվ էթնիկ խմբերից մեկը, սակայն չնայած թյուրքախոսության հանգամանքին՝ տեղի բնակչության մեծամասնությունն իրեն չի նույնականացնում թյուրքալեզու այլ էթնիկ խմբերի, այդ թվում՝ Ադրբեջանական Հանրապետության, այսպես կոչված, «էթնիկ ադրբեջանցիների» և Թուրքիայի Հանրապետության թուրքերի հետ: Թյուրքալեզու ատրպատականցիները, որոնք կազմում են Իրանի

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-5F218 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

² Պանթյուրքականությունը ազգային-շովինիստական գաղափարախոսություն է, ըստ որի թյուրքախոս բոլոր ժողովուրդները, ենթադրաբար, մեկ ազգ են և պետք է միավորվեն Թուրքիայի տիրապետության ներքո՝ դառնալով մեկ պետություն:

բնակչության մոտ 16 %-ը (Iran, 2012), հիմնականում շիայական իսլամի հետևորդներ են և մեծ մասամբ բնակվում են հյուսիսարևմտյան Իրանում՝ Ադրբեջանի հետ սահմանի երկայնքով և Թեհրանում:

Հարկ է նշել, որ այս խմբի էթնիկական գիտակցությունը հիմնականում որոշարկվում է ոչ թե լեզվական պատկանելության՝ թյուրքախոսության հանգամանքով, այլ դավանական պատկանելությամբ՝ շիա լինելու գործոնով: Դա էթնիկ ինքնագիտակցության առումով ունի կարևոր նշանակություն՝ ձևավորելով մի ինքնություն, որը կարելի է բնորոշել «թյուրքախոս իրանցի» եզրույթով: Հենց այս հանգամանքով է պայմանավորված նաև այն, որ արդեն Մեֆյան Իրանի կայացման ժամանակահատածում (սկսած 16-րդ դարից) իրանական պետականությունը հիմնականում պարսկա-թյուրքական սիմբիոզի արդյունք է, որտեղ վճռորոշ դերակատարություն ունեն հենց շիական իսլամի առանցքը:

Արդեն 1991 թ.՝ անկախ Ադրբեջանի ստեղծումից հետո, պանթյուրքական նկրտումներ ունեցող ատրպատականցիների որոշ խմբեր սկսել էին ադրբեջանամետ դիրքորոշում ցուցաբերել այն դեպքում, երբ ակնհայտ էր ատրպատականցիների և Ադրբեջանական Հանրապետության բնակչության միջև առկա էթնիկ, մշակութային ու գաղափարական անջրպետը: Այնուամենայնիվ, 2000-ականների սկզբին Իրանում ի հայտ էր եկել աշխարհիկ ծայրահեղ ազգայնամոլական գաղափարներով տոգորված ատրպատականցիների մի խումբ, որը կենտրոնացված էր այնպիսի խոշոր քաղաքների արվարձաններում, ինչպիսիք են Թավրիզը, Ուրմիան ու Արդաբիլը: Այս խմբի ներկայացուցիչները կասկածի տակ էին առնում Իրանի կազմում ատրպատականցիների կարգավիճակը՝ մատնանշե-

լով Իրանի կազմից դուրս գալու և Ադրբեջանի կամ Թուրքիայի Հանրապետությանը միանալու անհրաժեշտությունը: Իրական և ըստ էության, կեղծ ինքնությունների այս բախման համատեքստում առաջանում էր Իրանի ներքին անվտանգությանը սպառնացող հնարավոր և առկա վտանգների բացահայտման ու գնահատման անհրաժեշտությունը:

2005-2013 թթ. Իրանում ատրպատականցիների շրջանում պանթյուրքական խմբավորումների նոր ակտիվության ամենակարևոր պատճառներից մեկը համաիրանական մակարդակում աստվածապետական պետությունից և կրոնական ինքնորոշումից որոշակի հեռացումն ու ամբողջ երկրում էթնիկական ազգայնականության ամրապնդումն էր: Ընդհանուր առմամբ պետք է փաստել, որ 2005 թ. Մահմուդ Ահմադինեժադի կողմից նախագահի պարտականությունները ստանձնելուց ի վեր երկրի ներսում չէին դադարում միջէթնիկ հակասությունները, իսկ պանթյուրքիստական խմբերը դժգոհություններ էին հայտնում Թեհրանի վարչակարգի հետ կապված, ատրպատականցիների մեծամասնությունը պնդում էր, որ իշխանությունները իրենց շատ լավ են վերաբերվում, և իրենք առավել, քան մյուս էթնիկ խմբերը ավելի ինտեգրված են իրանական հասարակության, բիզնեսի, քաղաքականության մեջ:

Պանթյուրքական շրջանակների կողմից մինչ օրս էլ հաճախ շահարկվում են իրանական ԶԼՄ-ներում երբեմն տեղ գտնող անզգույշ ձևակերպումները, որոնք օգտագործվում են հակաիրանական տրամադրություններ սնուցելու և լրացուցիչ պանթյուրքական տեղեկատվական աղմուկ ապահովելու համար: Օրինակ՝ 2006 թ. մայիսին Ատրպատականի մի շարք քաղաքներում բողոքի ցույցեր էին սկսվել այն բանից հետո, երբ «Իրան» պետական թերթում ծաղրանկար էր տպագրվել, որ-

տեղ պատկերված խավարասերը «խոսում էր» ատրպատակա-
նյան թյուրքերենով (Iran newspaper, 2006): Համաձայն «Եվրա-
սիա» լրատվական գործակալության տեղեկատվության՝ Իրա-
նի թյուրքախոս ատրպատականցիներով բնակեցված մի շարք
քաղաքներում ոտքի էին ելել մի քանի տասնյակ հազար ատր-
պատականցի (Իսկանդարյան, 2006): Իրանի անվտանգության
ուժերը բռնի ուժ էին կիրառել ցուցարարների դեմ՝ սպանելով
առնվազն չորս քաղաքացու (ատրպատականցի ազգայնա-
կանները պնդում էին, որ քսան զոհ է եղել), վիրավորելով քա-
ռասուն և բերման ենթարկվելով հարյուրավոր մարդկանց
(Amnesty International, 2007):

Իսկ 2007 թ. մայիսին, իբր լեզվամշակութային իրավունքի
պահանջներով հանդես եկող պանթյուրքիստ ակտիվիստներ
էին ձերբակալվել՝ կապված մայրենի լեզվով կրթության
պատրվակով կազմակերպած խժոժությունների հետ (Te‘dād-e
dastgir, 2007): Ընդհանուր առմամբ 2000-ականների սկզբից ի
վեր, չնայած Իրանի իշխանությունների կոշտ արձագանքնե-
րին, պանթյուրքական խմբերը պարբերաբար զանգվածային
երթեր էին անցկացնում իրենց՝ իբր ազգային խորհրդանիշնե-
րի՝ Սաֆալան լեռան և Բազ բերդի մոտ: Արդեն 2009-2014 թթ.
ընթացքում Թավրիզում այս շրջանակների կողմից գրեթե ան-
թաքույց խոսվում էր Իրանի ֆեդերալիզացիայի և Ատրպատա-
կանի ինքնավարության ստեղծման անհրաժեշտության մա-
սին, և ժամանակ առ ժամանակ կարելի էր լսել Ատրպատա-
կանը Իրանից անջատելու վերաբերյալ կարգախոսներ:

2006 թ. իրադարձությունները և դրանց արձագանքման
գործողությունները նպաստում էին ատրպատականցիների
որոշ խմբերի շրջանում ազգայնականության ամրապնդմանը
և աստվածապետական վարչակարգի նկատմամբ թշնամանքի

սրմանը: Այդ թշնամությունը ակնհայտ էր դարձել 2009 թ. նախագահական ընտրությունների ժամանակ, երբ Կանաչ շարժման ընթացքում Իրանի հյուսիսարևմտյան մասն անցել էր ծագումով ատրպատականցի և բարեփոխիչ Մ. Ն. Մուսավիի կողմը: Նույնիսկ հետընտրական բողոքների ճնշումները չէին կարողացել հանդարտեցնել իրավիճակը Ատրպատականում: Օրինակ՝ 2010 թ. մոտ 2-3 հազար մարդ բողոքի ցույց էր անցկացրել Թավրիզում՝ պահանջելով կրթություն ստանալու իրավունք տալ ատրպատականյան թյուրքերենով, և դատապարտել իրենց եզրաբանությամբ՝ «Իրանում աղբրեջանական թյուրքերի նկատմամբ խտրականությունը» (Djavadi, 2010):

Իրանի Ուրմիա լճի էկոլոգիական վիճակին առնչվող խնդիրները պանթյուրքական երանգ ստացող հակակառավարական ցույցերի ևս մեկ առիթ են հանդիսացել: Լիճը սնուցող գետերից ջրի սպառման աճի և այդ հոսանքների վրա ամբարտակների կառուցման պատճառով դրա մակարդակը աստիճանաբար կրճատվել էր, և մտավախություններ կային, որ այն կարող էր ամբողջությամբ չորանալ: Այս տեղանքում սաստիկ քամիների հետևանքով աղը չորացած մակերևույթից տարածվում էր մի քանի մղոն այն կողմ՝ ոչնչացնելով, ինչպես բուսական և կենդանական աշխարհը, այնպես էլ վնաս հասցնելով մարդկանց առողջությանը (Iranian greens, 2011): Մ. Ահմադինեժադի կառավարությունը, փաստացի, ոչինչ չարեց լճի չորացումը կասեցնելու համար, որը անջատողականներին հնարավորություն տվեց այս բնապահպանական խնդիրը օգտագործել հակակառավարական տրամադրություններ բորբոքելու համար: Ենթադրվում էր, որ լճի ավելի քան 60 տոկոսը չորացել էր, և շրջակա տարածքից շատ մարդիկ լքել էին շրջանը առողջական բարդությունների և բերքի աճի հետ կապված

խնդիրների պատճառով: Անգամ նշվում էր, որ շրջանի գրեթե հիսուն գյուղեր արդեն 2013 թ. դրությամբ ամբողջովին լքված էին (Nemāīyandeīy-e ūrmīy-e, 2013): Փաստորեն, տեղացիների շրջանում բողոքն այն էր, որ Թեհրանի կառավարությունը հետաքրքրված չէր այս խնդրի կարգավորմամբ, ուստի տեղի թյուրքախոս բնակչության շրջանում իրավիճակը սկսում էր դիտարկվել ազգայնական պրիզմայի միջոցով՝ խտրական վերաբերմունք գգալով իշխանությունների կողմից:

2010-2012 թթ. շրջանի թյուրքախոս բնակչության կողմից մի շարք բողոքի ցույցեր էին կազմակերպվում՝ փորձելով ուշադրություն հրավիրել էկոլոգիական խնդիրների վրա, որոնք կառավարական ուժերի կողմից ճնշվում էին, որին էլ ի պատասխան՝ աճում էին բողոքների քաղաքական և ազգայնական դրսևորումները (Iranian greens, 2011): Անգամ 2010 թ. ֆուտբոլային հանդիպումներից մեկի ժամանակ երկրպագուները միացել էին Ուրմիա լճի շուրջ ազգայնական բողոքների ալիքին՝ վանկարկելով «Արի արտասվիր և լցրու Ուրմիա լիճը քո արցունքներով» (Ormu.wmv, 2010): Ուրմիա լճի շուրջ մասշտաբային իրադարձություններից էր 2011 թ. բողոքի ակցիան, որի ընթացքում ցուցարարների և ոստիկանության միջև բախումներ տեղի ունեցան ոչ միայն Թավրիզում և Ուրմիայում, այլև հենց լճի ափին (Dying Lake, 2011): Ակնհայտ է, որ էկոլոգիական խնդիրներին առնչվող ակցիաները պանթյուրքական ուղղվածություն ունեին, քանի որ թիրախավորվում էր այն հանգամանքը, որ իրանական իշխանությունների՝ իբր անգործության հետևանքով թյուրքախոս զանգվածը ոչնչացման եզրին է հայտնվել:

Իրանում ատրպատականցիների բողոքի ակցիաներն ու հակակառավարական ընդվզումները մեծամասամբ հրա-

հրվում էին Ադրբեջանի ու Թուրքիայի իշխանությունների կողմից: Այս երկրների հատուկ ծառայություններն անգամ ֆինանսական աջակցություն էին ցուցաբերում պանթյուրքական քաղաքական ու հասարակական այն կազմակերպություններին, որոնք ձգտում էին կամ Իրանի ներսում ինքնավարության հաստատմանը, կամ Ադրբեջանի հետ միավորվելուն, կամ էլ հանդես էին գալիս համաթյուրքականության գաղափարների պաշտպանությամբ: Վերոնշյալ պետությունների տարածքում անցկացվում էին անջատողական կազմակերպությունների հանդիպումներ և համաժողովներ, տարածվում էին նրանց գրականությունն ու կարգախոսները և այլն: Իրանում, թեև դժգոհություններ կային հարևան պետությունների գործողությունների հետ կապված, սակայն պաշտոնական Թեհրանը զերծ էր մնում այս երկրներին հակաիրանական քաղաքականության մեջ մեղադրելուց: Մասնավորապես, թե՛ Իրանի և թե՛ Ադրբեջանի պաշտոնական հռետորաբանությունը շատ ավելի զուսպ էր, և կողմերը ցանկանում էին նշել պետությունների բարիդրացիական հարևանությունը:

Հարկ է ընդգծել, որ Իրանում պանթյուրքիստական խմբերի ակտիվացումը անմիջականորեն ազդում էր նաև իրանահայ համայնքի և Հայաստան-Իրան հարաբերությունների վրա: Իսկ առավել ուշագրավ է այն, որ Ցեղասպանության կամ Արցախյան գոյամարտին նվիրված ոգեկոչման կամ հաղթանակի տոները հաճախ չեն իրականացվում Ատրպատականում հենց այդ օրերին կամ իրականացվում են առանց ավելորդ աղմուկի, քանզի այդ օրերի մասին տեղյակ է նաև թյուրքախոս հանրությունը, որը հաճախ սադրանքներ և բռնաբարքներ է իրականացնում: Մասնավորապես, ուշագրավ դեպք արձանագրվեց 2004 թ., երբ Թեհրանի սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկե-

դեցու բակում Եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված հուշարձանի բացումից հետո մի խումբ սադրիչներ փորձեցին իրաբանցում առաջացնել և տապալել հուշարձանի բացման արարողությունը (Իսկանդարյան, 2005, էջ 104): Տարատեսակ սադրիչ գործողություններից զատ պանթյուրքիստական գաղափարներով լեցուն ատրպատականցիների մի հատված հաճախ հակահայկական բողոքի ակցիաներ և ցույցեր է իրականացնում տարբեր պետական կառույցների դիմաց, ինչպես նաև փորձում խոչընդոտել իրանահայերի բնականոն կենսագործունեությանը: Ցավալին այն է, որ թյուրքախոսների սադրանքների արդյունքում հաճախ տուժվում են հենց իրանահայերը, որոնք ոչ միայն մարմնական վնասվածքներ են կրում, այլև հասարակական կարգը խախտելու մեղադրանքով սադրիչներին հավասար հայտնվում են իրավապահների ուշադրության կենտրոնում և ձերբակալվում:

Թեպետ իրանական իշխանությունները ոչ մի կերպ չեն խոչընդոտում իրանահայերի մշակութային ու հիշատակի միջոցառումների անցկացմանը, համացանցային կամ լրատվական հրապարակումներին ու տարատեսակ ելույթներին, սակայն զգուշավոր են թյուրքախոս ատրպատականցիների հետ հնարավոր բախումների նկատմամբ: Թերևս այս նկատառումից ելնելով է, որ հաճախ իրանահայերը տարատեսակ միջոցառումներ ստիպված են լինում անցկացնել տարբեր օրերի և առավել համեստ պայմաններում՝ ավելորդ ուշադրություն չգրավելու և բախումներից խուսափելու համար:

Պետք է բնոգծել, որ իրանական կողմը բավական զգուշավոր էր Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և Արցախյան հիմնախնդրի կարգավորման հարցում իր հայտարարությունների և մոտեցումների մեջ, հաշվի առնելով երկրի թյուրքախոս

ատրպատականցիների թվաքանակը և Ադրբեջանի ու Թուրքիայի հետ հարաբերությունները, սակայն դա չի խանգարում Հայաստան-Իրան տնտեսական, քաղաքական, մշակութային և գիտական կապերի ու հարաբերությունների հաստատմանն ու զարգացմանը:

Վերոնշյալի համատեքստում ուշադրության է արժանի նաև այն հանգամանքը, որ ազգային ինքնագիտակցության բարձրացման ֆոնին սրվեցին նաև ատրպատականցիների և կենտրոնական իշխանությունների հարաբերությունները: Դրա ցայտուն օրինակներից էին հատկապես ֆուտբոլային հանդիպումների ընթացքում տեղի ունեցող բախումները, որոնք հրահրվում էին հիմնականում ատրպատականցիների կողմից: Հատկանշական է, որ մինչև վերջերս էլ ակնհայտ են իրանցիների դեմ աստեղության դրսևորումները, որոնցից մեկը Թավրիզի «Տրակտորսազի» ֆուտբոլային ակումբի խաղի ժամանակ արյունալի միջադեպն էր, երբ ատրպատականցի երկրպագուները քարերով հարձակվեցին Թեհրանի թիմի ֆուտբոլիստների վրա՝ ընդգծելով իրենց թուրք լինելը (Dar bāzī-e Persepolis՝ 2022): Փաստորեն, պանթյուրքական գաղափարներով լեցուն ատրպատականցիների աստեղության խոսքը տարածվում էր ոչ միայն հիմնականում հայերի, այլև, անգամ իրանցիների նկատմամբ, ինչն էլ հիմնականում ուղղորդվում էր արտաքին ուժերի կողմից:

Ամփոփելով անդրադառնանք այն հարցին, թե որոնք էին Իրանի ներքին անվտանգությանը սպառնացող հիմնական վտանգները.

➤ Նախ, հաշվի առնելով ատրպատականցիների մեծաքանակ լինելը՝ տրամաբանական է, որ այն պետք է զգալի դերակատարություն ունենար Իրանի քաղաքական կյանքում:

➤ Աճող պանթյուրքական, ֆեդերալիստական և ծայրահեղ դեպքերում, նույնիսկ անջատողական ձգտումները, որոնց նպատակն էր անկախ մարզի ստեղծումը, հետխորհրդային Ադրբեջանի Հանրապետությանը կամ էլ Թուրքիային միանալը՝ իրանական կառավարությանը ավելի ու ավելի էր ստիպում այս էթնիկական միավորի որոշ խմբեր դիտարկել որպես երկրի անվտանգության սպառնալիք և մեծ ուշադրություն դարձնել հետագա զարգացումներին:

➤ Վերոնշյալին զուգահեռ ատրպատականցիների մի ստվար զանգված հակադրվում էր անջատողական գաղափարներով տոգորված իր հայրենակիցներին և հավատարիմ էր մնում իրանական պետությանն ու տարածքային ամբողջականության պահպանմանը:

➤ Ըստ էության՝ դժգոհությունների կարևոր պատճառներից էին նաև սոցիալ-տնտեսական խնդիրները: Բանն այն է, որ իրանական միջուկային ծրագրի հետ կապված ՄԱԿ ԱԽ պատժամիջոցների ընդունումից հետո ինչպես երկրի մյուս բնակչության, այնպես էլ ատրպատականցիների սոցիալ-տնտեսական կենսապայմանները որոշակիորեն վատթարացել էին, ինչն էլ բողոքի ակիքների խթան էր դարձել:

Այս ամենով հանդերձ իրանական իշխանություններն ամբողջովին վերահսկում էին իրավիճակը. ճնշվում էին զանգվածային գործողությունների ու բողոքի ակցիաների փորձերը, ձերբակալվում էին ատրպատականցի ակտիվիստները, վերահսկվում էր հասարակական կազմակերպությունների դեկավարների սոցիալ-քաղաքական գործունեությունը: Ինչ վերաբերում է հարևան պետություններին, ապա Իրանն ուներ ճնշման իր սեփական լծակները այդ երկրների ներքին իրավիճակի վրա, ինչպիսիք էին Ադրբեջանում շիայական գործոնը,

այն է՝ Իսլամական հեղափոխության արտահանման սպառնալիքը և էթնիկ հակամարտությունները Թուրքիայում, որոնք Իրանին թույլ էին տալիս պահպանել ուժերի հավասարակշռությունը:

LIANA PETROSYAN

YSU Faculty of Oriental Studies

Lecturer of the Chair of Iranian Studies

e-mail: lianapetrosyan@ysu.am

THE ISSUE OF PAN-TURKISM IN THE ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN IN 2005-2013³

Ethnic nationalism is an important component of the internal political life of any country, given the need to strengthen the internal security of that country, and in the case of Iran, being also at the crossroads of civilizations and ethnic groups. The activities of ethnic nationalists in western and southwestern Iran, where the economic and religious situation is markedly different from other Iranian provinces, and the potential for provocations by foreign forces in those areas may be significant. The situation is exacerbated by the existence of so-called "irredentism". On the one hand, Iran has the opportunity to influence its neighbors, but on the other hand, its neighbors can incite their target ethnic group to inter-ethnic clashes in Iran.

In the context of the above, the issue of pan-Turkism in Iran is an important subject of discussion, which refers to the now Turkic-speaking historical Aturpatakan region, where activists try to promote pan-Turkic aspirations, mainly as foreign actors, with the ultimate goal of secession of this ancient land from Iran. It should be noted that the ethnic

³ The work was supported by the Science Committee of MESCS RA, in the frames of the research project № 21T-5F218.

consciousness of this group is mainly determined not by the circumstance of linguistic affiliation, Turkish speaking, but by religious affiliation, the factor of being Shia. It is important in terms of ethnic self-awareness, forming an identity that can be defined by the term "Turkic-speaking Iranian".

However, it should be noted that the Iranian authorities are in full control of the situation. Attempts at mass actions and protests are suppressed, activists are arrested, and the socio-political activities of NGO leaders are monitored. As for the neighboring countries, Iran had its own levers of pressure on the internal situation of those countries, such as the Shiite factor in Azerbaijan, the threat of exporting the Islamic Revolution, and ethnic conflicts in Turkey, which allowed Iran to maintain the balance of power.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Իսկանդարյան Գ., Իրանի դիրքորոշումը Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. 24, Երևան, 2005, էջ 104:

2. Իսկանդարյան Գ., Հյուսիսային Իրանում վերջին զարգացումների շուրջ, http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=536, (30. 06. 2006):

3. Amnesty International USA, Iran, <https://web.archive.org/web/20070713224215/http://www.amnestyusa.org/annualreport.php?id=ar&yr=2007&c=IRN>, (13.07.2007).

4. Djavadi A., Tabriz Demonstrators Demand Right to Education in Azeri, https://www.rferl.org/a/Tabriz_Demonstrators_Demand_Right_To_Education_In_Azeri_Turkish/2116559.htm, (02. 08. 2010).

5. Dying Lake Gives New Life To Iran's Antigovernment Protests, https://www.rferl.org/a/dying_lake_revives_iran_protests/24314925.html, (01.09.2011).

6. Iran, <https://web.archive.org/web/20120203093100/-https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ir.html>, (11.01.2012).

7. Iran newspaper, <https://iranian.com/News/2006/May/Images/-soosk.jpg>, (19.05.2006).

8. Iranian greens fear disaster as Lake Orumieh shrinks, <https://www.theguardian.com/world/2011/sep/05/iran-greens-lake-orumieh-shrinks>, (05.09.2011).

9. Ormu.wmv, <https://www.youtube.com/watch?v=wbqgwAjPR00>, (10.13.2010).

10. Dar bāzī-e Persepolis va Trāktorsāzī če roḥ dād (Ի՞նչ է տեղի ունեցել Պերսեպոլիս-Տրակտորսազի խաղի ժամանակ), <https://www.bbc.com/persian/sport-61537861>, (22.05.2022):

11. Nemāīyandeīy-e ūrmīy-e dar maḡles: 50 rūstāīy eṭerāf darīyāčēīy-e ūrmīy-e taḥlīy-e šod-e ast (Խորհրդարանում Ուրմիայից ընտրված պատգամավոր: Ուրմիայի շրջակայքի 50 գյուղ դատարկվել է), Nemāīyandeīy-e ūrmīy-e dar maḡles: 50 rūstāīy eṭerāf darīyāčēīy-e ūrmīy-e taḥlīy-e šod-e ast, (12.01.2013):

12. Te‘ dād-e dastgir šodegān-e Tabrīz biš az 15 nafar ast? (Թավրիզում ձեռքակալվածների թիվը 15-ից ավելի՞ն է), https://www.radiofarda.com/a/o2_tabriz/394251.html, (24.05.2007):